
TONEEL EN CULTUURBELEID IN DE GEVANGENIS*

Wim D'haese

1. Inleiding

Voor de laatste twee decennia zijn er nogal wat vragen naar de legitimiteit van de gevangenis naar voren gekomen. Wellicht zal de lezer zich dan ook afvragen waarom wij nu juist over penitentiaire cultuurbeoefening, en meer specifiek over toneel, een artikel schrijven. Waarom nog reflecteren over een instelling die de penale mislukking symboliseert? Het is niet onze bedoeling om te bewijzen dat een groep mensen, o.a. dankzij allerlei culturele activiteiten, *beter* uit de gevangenis kan komen dan zij er in kwamen. Met dit artikel willen we wel aantonen dat kritische cultuurbeoefening de psycho-sociale schade van de opgesloten kan beperken. Vanuit deze optiek vertrekend, moeten we absoluut de oude definitie van reclassering verlaten. Reclassering in de ruime betekenis van het woord houdt veel meer in dan ervoor te zorgen dat de gedetineerde na zijn detentie een job en woon-gelegenheid heeft. De sociale integratie van de gevangene impliceert eveneens dat hij zelfkennis opdoet, een zelfwaardegevoel ontwikkelt en dat hij zich emotioneel kan uiten. Daarom mag cultuur niet te eng opgevat worden. Cultuur in de gevangenis brengen, is niet alleen de voorwaarden scheppen om een artistieke uiting mogelijk te maken, maar is vooral een bepaalde leefstijl in de gevangenisinrichting te introduceren.

Om deze doelstelling te realiseren, dient men een aantal voorwaarden in acht te nemen. Vooreerst moet de kwaliteit van de carcerale vorming in overeenstemming zijn met het vormingsaanbod in de buitenwereld. Ook het penitentiaire leefklimaat dient zo veel mogelijk gelijkenissen te vertonen met het maatschappelijk leven buiten de gevangenis. In deze context kunnen culturele activiteiten een zinvolle confrontatie tussen de vrije samenleving en de strafinrichting bewerkstelligen. Die externe betrokkenheid houdt een dubbele transformatiebeweging in. Aan de ene kant dient de strafinrichting met de gedetineerden (in de mate van het mogelijke) zoveel mogelijk naar buiten te treden en aan de andere kant kan men voor de gedetineerde zinvolle personen en organisaties binnen de muren brengen. Dergelijke gerichtheid op de buitenwereld heeft niet alleen tot gevolg dat de institutioneel-culturele waarden aan belang zullen inboeten, maar houdt ook de mogelijkheid in tot sensibilisering van de bevolking. Via zijn creatieve expressie kan de gevangenisbewoner de bevolking duidelijk maken dat een penitentiaire inrichting evenzeer een leefgemeenschap is waar positief-menselijke dimensies aan bod kunnen komen. Naast het naar buiten treden met de creativiteit van de gedetineerden, dient de gevangenis ook beroep te doen op personen van buiten de muren voor de inhoudelijke opvulling van de culturele activiteiten. Daar mensen van de buitenwe-

* Dit artikel is een bondige samenvatting van mijn licentiaatsverhandeling criminologie die ik o.l.v. Prof. Dr. Tony PETERS heb gemaakt. Voor een meer uitvoerige bespreking van deze thematiek verwijzen we dan ook naar deze verhandeling: D'HAESE, W., *Penitentiaire cultuurbeoefening: illusie of realiteit? Toetsing van deze vraagstelling aan de hand van de studie van het toneel in de gevangenis*, Licentiaatsverhandeling criminologie, K.U. Leuven, februari 1992, 176 p.

reld geen controlefunctie hebben ten aanzien van de gedetineerden, en men dus vrijuit met hen kan omgaan, zijn zij de meest geschikte personen om de culturele vorming te begeleiden.

Ons pleidooi voor een optimale samenwerking tussen gevangenis en vrije samenleving dient gepaard te gaan met een regime-ontwikkeling die gefundeerd is op de uitbouw van een aanbod van constructieve mogelijkheden die inhoud geven aan het gevangenisverblijf van de veroordeelde. Het huidige discours over de gevangenis wordt belichaamd door een in vraag stellen van het resocialisatieperspectief. Het in twijfel trekken van het rehabilitatief vermogen van de opsluiting gaat gepaard met een zoektocht naar nieuwe penologische modellen. Het is opmerkelijk dat academici, al naargelang de doelstellingen die zij aan het gevangeniswezen toekennen, zeer uiteenlopende standpunten verdedigen. Dit gebrek aan consensus kristalliseert zich in de ontwikkeling van een viertal penitentiaire denkmodellen: het 'justice model', het 'just deserts model', het 'opportunities model', en het 'security model'.¹ Het is geenszins onze bedoeling om deze vier theorieën over de penale praktijk exhaustief te analyseren. Belangrijker is echter op zoek te gaan naar een model waarin de al eerder geformuleerde opvattingen een plaats kunnen krijgen. Alhoewel sommige modellen elkaar voor een stuk overlappen, denken we toch dat culturele activiteiten het best gerealiseerd kunnen worden binnen het 'opportunities model'. Binnen deze denkrichting wordt afgestapt van de illusoire idee dat de gevangenisstraf de hefboom is van gedragsverandering van de veroordeelde. Bijgevolg gaat men een realistischer standpunt verdedigen waarbij alle aandacht zich centreert op het aanbieden van zorgvuldig uitgekozen activiteiten. De gevangenis wordt geconcipeerd als een service-verlener die rekening houdt met de behoeften en keuzen van de gedetineerden. Het realiseren van dit 'service-ideaal' impliceert in concreto dat elke veroordeelde de kans moet krijgen om voor zichzelf na te gaan welke activiteiten het best inhoud kunnen geven aan zijn verblijf in de strafinrichting.

Daar wij in dit artikel specifiek de culturele activiteiten viseren, kunnen we niet blijven stilstaan bij een louter theoretische schets van het 'opportunities model', maar dienen wij ons ook te bezinnen over de plaats van de cultuurbeoefening binnen het globale gevangenisregime. In wat nu volgt willen wij het globaal organisatorisch kader schetsen waarin de penitentiaire toneelbeoefening zich afspeelt. Vooreerst zullen we op een bondige manier de situatie in de gevangenissen in het Vlaamse landsgedeelte verduidelijken. Vervolgens wordt op een illustratieve wijze de organisatorische context voor de toneelbeoefening in het Nederlandse en Britse gevangenisstelsel belicht. Daarna zullen wij pleiten voor de verdere uitbouw van de penitentiaire cultuurbeoefening. Dit artikel wordt afgerond met een reflectie op de toekomst van het toneel in de gevangenis.

1. FATTAH, E.A., 'Moving to the right. A return to punishment?', *Crime and Justice*, 1978, 6, 2, p. 86-88.

2. Toneel als een mogelijke vorm van carcerale cultuurbeoefening

2.1. *TONEEL IN DE GEVANGENISSEN IN HET VLAAMSE LANDSGEDEELTE*

In deze gevangenissen zijn er slechts twee toneelgroepen die regelmatig toneelstukken met gedetineerden als acteurs opvoeren: één te Leuven-Centraal en één in het Penitentiair Schoolcentrum te Hoogstraten (P.S.C.). In beide gevangenissen is er geen specifiek personeelslid exclusief belast met de vormings- en ontspanningsactiviteiten. Deze worden in de Centrale Gevangenis georganiseerd en gecoördineerd door een directielid.² In het P.S.C. te Hoogstraten daarentegen gebeurt de organisatie van de vormings- en ontspanningssector door alle directieleden samen, weliswaar in samenspraak met de sociale dienst.³ De Observatie- en Behandelingseenheid (O.B.E.) is ook in de Leuvense gevangenis nauw betrokken bij de meeste vormingsinitiatieven. In dit tijdschrift stelt VERSCHUEREN dat de hulpverleners van Leuven-Centraal de vormingsactiviteiten als een kans zien om het strikt individueel cliëntwerk te overstijgen.⁴ Hij is van mening dat het welslagen van de activiteiten door de medewerking van de O.B.E. medebepaald wordt. Ook de aanwezigheid van de directieleden en het personeel op de toneelopvoeringen zelf is voor de opgesloten toneelspelers een enorme stimulans.

Een belangrijk verschil tussen de gevangenis te Hoogstraten en deze te Leuven is de begeleiding van de toneelactiviteiten. In de Centrale Gevangenis staat de toneelgroep onder leiding van een regisseur van buiten de inrichting, terwijl de regisseur te Hoogstraten als bewaarder in de instelling werkzaam is. In beide gevangenissen wordt bijzondere aandacht besteed aan een aangeduide en betrouwbare gedetineerde die belast is met de praktische coördinatie van de ontspanningsactiviteiten. Het feit dat voor elke ontspanningstak in de Centrale Gevangenis een gedelegeerd vertegenwoordiger verantwoordelijk is, is een overblijfsel van de 'welfare'-organisatie die na W.O. II in Leuven-Centraal ontstond. De 'welfare' bestond uit een zestigtal leden en vertoonde een verticale piramidale structuur met een twaalf leden tellend comité aan de top. De comitéleden bekleedden een sleutelpositie m.b.t. de recreatieve en vormingsactiviteiten en vervulden een brugfunctie tussen directie en gevangenen.⁵ Door hun unieke negociërende rol met de directie konden zij van bepaalde voordelen genieten. Als er b.v. een toneelgroep van buiten de strafinrichting een toneelstuk kwam opvoeren, konden de comitéleden praten met de acteurs en actrices. Dit leidde tot afgunst bij de niet-geaffilieerde 'welfare'-leden.⁶

In 1968 ontstond in de Centrale Gevangenis een eigen toneelgroep die vooral was samengesteld uit 'welfare'-leden. Kandidaat-toneelspelers werden door de 'welfare' aan de directeur voorgedragen. De 'welfare' wilde zoveel mogelijk men-

2. VERSCHUEREN, G., 'Vormingsactiviteiten in de Centrale Gevangenis te Leuven', *Panopticon*, 1987, 8, 1, p. 271.

3. DEMUYNCK, J., *Eigen interview*, Hoogstraten, 28 januari 1991.

4. VERSCHUEREN, G., *o.c.*, p. 271.

5. PETERS, T., *Ongelijke levensvoorwaarden in de Centrale Gevangenis te Leuven*, Leuven, Acco, 1976, p. 160.

6. CONINX, E., *20 jaar 'Leuven-Centraal'*, Eindverhandeling H.I.R.L., Leuven, 1989, p. 54.

sen op sleutelposities krijgen om op die manier hun macht te vergroten.⁷ Bij de samenstelling van de toneelgroep werd echter weinig rekening gehouden met de capaciteiten van de geïnteresseerden. Het toneel was, zoals andere activiteiten, een instrument van diversificatie in handen van de directie, waardoor men aan bepaalde gedetineerden een voordeliger statuut kon garanderen. De negatieve facetten (zoals privileges en favoritisme) zijn in de huidige constellatie van de Leuvense toneelgroep praktisch afwezig. De functie van toneelverantwoordelijke is echter nog een restant van de zogenaamde self-governmentbeweging, die eertijds door de 'welfare' werd gepersonifieerd.

De 'welfare'-organisatie laat niet alleen in Leuven-Centraal, maar ook in het Penitentiare Schoolcentrum te Hoogstraten haar sporen na. In 1973 ontstond er de 'kerngroep'.⁸ Deze groep doet onder de verantwoordelijkheid van de 'kernleider' een aantal activiteiten zonder bewaking. Hieronder valt echter niet het toneel, zodat enkel de regisseur, met de medewerking van de toneelspelers, belast is met de praktische coördinatie van het toneelgebeuren. Adjunct-directeur DEMUYNCK stelt vast dat er heel wat leden van de toneelgroep tot de 'kerngroep' toetreden.⁹

Een ander verschilpunt tussen beide straffinrichtingen is de samenstelling van de toneelkring zelf. De Leuvense toneelgroep 'Leven-Centraal' bestaat niet alleen uit gedetineerden, maar ook uit enkele actrices. Dit is niet het geval in het P.C.S. te Hoogstraten waar enkel gedetineerden toneelspelen. Volgens regisseur VAN LOON is dit een groot probleem, omdat het zeer moeilijk is om toneelstukken te vinden met enkel mannenrollen.¹⁰

Een volgend aspect dat we dienen te behandelen heeft betrekking op de toneelopvoering. In beide gevangenissen zijn de voorstellingen toegankelijk voor gedetineerden en personeelsleden. Familieleden en vrienden van de toneelspelers kunnen echter de toneelopvoeringen niet bijwonen. De directies van beide inrichtingen zijn van oordeel dat de uitbreiding van het toneel naar een ruimer publiek meer nadelen dan voordelen zou hebben. Men ziet het toneel als een persoonsvormend vrijetijdsinitiatief waarbij de kwaliteit van het produkt van secundair belang is. Bovendien zou een te grote belangstelling voor het toneel andere activiteiten in de schaduw stellen.

Wat in deze bespreking niet mag ontbreken is de keuze van de toneelstukken. Deze is niet eenvoudig, gezien de speciale omstandigheden waarin deze worden opgevoerd. Op de vraag welke stukken in de gevangenis het best gespeeld worden, geven de toneelbegeleiders als antwoord dat gedetineerden zich geroepen voelen om rollen te vertolken die dicht bij hun belevingswereld liggen. De meeste veroordeelden zijn nog nooit in een theaterzaal geweest. Als men al direct met een sterk filosofisch getint stuk geconfronteerd wordt, zal dit een omgekeerd effect sorteren bij de gevangenen. Passionele drama's zijn eveneens af te raden omdat heel wat opgesloten veroordeeld zijn voor feiten die hiermee in verband staan.¹¹ Ook moraliserende theaterstukken kunnen bij gevangenen heel wat weerstand oproe-

7. CONINX, E., *o.c.*, p. 55.

8. Zie hiervoor: DE BRAY, L., 'Het Penitentiare Schoolcentrum te Hoogstraten', in *Bulletin van het Bestuur Straffinrichtingen*, Ministerie van Justitie, 1956, 10, p. 133-144.

9. DEMUYNCK, J., *o.c.*

10. VAN LOON, J., *Eigen interview*, Hoogstraten, 28 januari 1991.

11. DAS, J., *Eigen interview*, Leuven, 30 januari 1991.

pen. Toneel in de strafinrichting heeft vooral een ontspannende functie. Bijgevolg blijft er slechts één genre over dat iedereen kan boeien: het blijspel. Het overgrote deel van de toneelstukken die tot nu toe in Leuven en Hoogstraten zijn opgevoerd, behoren tot deze categorie.

2.2. DRAMATISCHE EXPRESSIE IN DE NEDERLANDSE STRAFINRICHTINGEN

Zoals reeds uit de betiteling blijkt, spreekt men binnen de Nederlandse penitentiaire inrichtingen niet over toneel, maar wel over dramatische expressie (of kortweg drama). Er is een duidelijk verschil tussen beide spelvormen. Daar waar toneel eerder produktgericht is, is drama veeleer een procesmatig gebeuren waarbij het samenspel van de individuele doelstellingen van de deelnemers centraal staat. De bedoeling van drama is een overdrijven van toneel, expressie door woord en gebaar waarbij de nadruk op het improviseren ligt.¹² Iedere dramagroep laat een ander proces zien waaraan het programma van de lesgever zich dient aan te passen. Volgens dramadocente STRUIK valt er dan ook geen eenduidig, vooraf bepaald cursusprogramma samen te stellen.¹³ Bijgevolg dient de begeleider van dit proces zeer flexibel te zijn en te beschikken over een ruime kennis van verschillende drama-werkvormen.

De bespreking van de organisatie van de dramatische expressie binnen het Nederlandse gevangeniswezen is geen gemakkelijke opdracht. De Nederlandse inrichtingen zijn immers moeilijk met elkaar te vergelijken. Er zijn verschillen qua infrastructuur, arbeidsmogelijkheden, regimebedeling, enz. Daarnaast zijn er ook bewust gecreëerde verschillen die uit het differentiatiebeginsel voortvloeien.¹⁴ Deze verschillen situeren zich ook op het vlak van de kunstzinnige vorming. Aangezien de invoering van de dramatische expressie in het Nederlandse gevangeniswezen nog vrij recent is, is deze cursus nog niet in elke inrichting een (vast) onderdeel van het vormings- en ontspanningsaanbod.

Als uitgangspunt van deze bespreking nemen wij het organisatieschema van de door ons bezochte penitentiaire inrichtingen 'De Marwei' te Leeuwarden. Zoals reeds gezegd, hebben andere gevangenissen op sommige punten een hiervan afwijkende organisatie waardoor bepaalde organisatorische problemen op een andere manier moeten worden aangepakt. Met dit uitgangspunt willen we evenwel illustreren hoe de dramatische vorming binnen een bepaald regime concreet gestalte kan krijgen. In Leeuwarden draagt de directie de formele verantwoordelijkheid voor zowel de inhoud als de organisatie van de educatie. In de praktijk delegeert zij echter haar bevoegdheid over de organisatie van de vorming naar de S.K.W.-sector. In de 'Marwei' bestaat het sociaal-cultureel werk uit vier afdelingen: on-

12. HOBELYN, H., *Eigen interview*, Vught, 21 januari 1991.

13. STRUIK, T., *Verslag van een overgangsstage in het huis van bewaring in Leeuwarden*, Academie voor Expressie en Communicatie, Leeuwarden, 1984.

14. Door de recente beleidsplannen van staatssecretaris KOSTO, die pleiten voor interne differentiatie, krijgen de gevangenisdirecties een nog grotere macht met betrekking tot het te voeren gevangenisregime. Voor een meer uitgebreide bespreking van deze thematiek verwijzen we naar: FRANKE, H., 'De mythe van het achterstallig onderhoud', *Tijdschrift voor Criminologie*, 1990, 32, 4, p. 323-333.

derwijs, bibliotheek, sport en kunstzinnige vorming. De dramatische expressie behoort tot de afdeling kunstzinnige vorming.

Uit deze indeling blijkt dat de coördinatie van drama in deze Nederlandse straf-inrichting op een andere wijze gestalte krijgt dan in België. Daar waar bij ons de vormings- en ontspanningsinitiatieven (meestal) gecoördineerd worden door de directie en de maatschappelijk assistenten, gebeurt dit in Nederland door de S.K.W.-sector. Dit onderscheid is ontstaan op het einde van de jaren '40 toen de *sociaal ambtenaar* (later vervangen door de sociaal-cultureel en maatschappelijk werkers) zijn intrede deed binnen de Nederlandse gevangenissen. Ook de concrete begeleiding van activiteiten is in beide landen verschillend. Bij de organisatie van het ontspanningsaanbod in de gevangenissen in het Vlaamse landsgedeelte wordt veelal beroep gedaan op deskundigen van buiten de muren. In Nederland daarentegen staan *ontwikkelingsactiviteiten* o.l.v. consultants/docenten die binnen Justitie werkzaam zijn. Zo wordt bijvoorbeeld de cursus dramatische expressie te Leeuwarden begeleid door een docente die een opleiding aan een kunstacademie (afdeling theater) heeft gevolgd.¹⁵ I.v.m. de opleiding van docenten kunstzinnige vorming dienen we ook het belang van het Landelijk Ondersteuningsinstituut Kunstzinnige Vorming (L.O.K.V.) te benadrukken. Begeleiders die met kunstzinnige activiteiten te maken hebben, kunnen bij deze instelling terecht voor bemiddeling, informatie en documentatie.¹⁶ Tevens heeft het L.O.K.V. gespecialiseerde medewerkers voor alle sectoren van de kunstzinnige vorming. Het L.O.K.V. verzorgt ook kadertrainingen voor docenten en consultants die zich met creativiteitsbeoefening bezighouden.

In het kader van het landelijk themaproject 'Over de grens' werd in bepaalde strafinrichtingen een cursus dramatische expressie ingericht. Dit project liep van september 1990 tot januari 1991 en had een viertal doelstellingen.¹⁷ Vooreerst beoogde men via dit initiatief aandacht te besteden aan het thematisch werken binnen de Nederlandse gevangenissen. Vervolgens wilde men de samenwerking binnen de S.K.W.-teams stimuleren. Via dit project probeerde men ook de S.K.W.-sector bij een breder publiek bekend te maken. Verder stelden de initiatiefnemers van het themaproject dat deze werkvorm op plaatselijk niveau goede mogelijkheden bood voor het nastreven van sociaal-culturele doelen bij de deelnemende gedetineerden.¹⁸

Uit deze korte schets van de toneelbeoefening (drama) in het Nederlandse gevangeniswezen blijkt dat ze, in vergelijking met de Belgische situatie, minder gestructureerd en meer procesgericht is. Of dit in de Britse gevangenissen ook het geval is, zullen we nu trachten te achterhalen.

2.3. DRAMA WORKSHOPS IN DE BRITSE PENITENTIAIRE INRICHTINGEN

In Groot-Brittannië is de kunstzinnige vorming met gedetineerden de laatste jaren in een stroomversnelling terecht gekomen en dit dankzij twee feiten. Vooreerst nam de *Arts Council of Great Britain* in het begin van de jaren '80 het initiatief

15. STRUIK, T., *Eigen interview*, Leeuwarden, 15 januari 1991.

16. VAN DER HOEVEN, T., 'Kreabewaarder... wat nu?', *Balans*, 1986, 17, 2, p. 19.

17. X., 'Over de grens', *Balans*, 1990, 21, 5, p. 13.

18. VONK, J., 'Interview met Miram Huynen', *Over de grens krant*, 1990, 1, 1, p. 5.

om samen te werken met het Britse gevangeniswezen.¹⁹ Hun bedoeling was 'to set up one or a series of short pilot projects to explore the possibility of professional artists working in a prison or other penal establishment. The projects were expected to demonstrate the potential for work in prisons to artists, arts organizations and prison personnel'.²⁰ Gelijktijdig met deze evolutie ondergingen de Britse gevangenissen zelf heel wat veranderingen. Deze worden aangeduid met de term *Fresh Start*. Als belangrijkste wijzigingen kunnen we vermelden: een betere taakomschrijving van het personeel in de gevangenissen en een toename van het aantal bewaarders.

De *Fresh Start* wijzigde ook de organisatie van de vormingsinitiatieven in de Britse strafinrichtingen. Zo werd op organisatorisch vlak een nieuwe functie gecreëerd tussen de positie van de directeur en deze van de *education officer*: de *head of inmates activities*.²¹ In deze nieuwe structuur staat de *education officer* niet meer onder het rechtstreeks gezag van de directeur, maar wel onder de bevoegdheid van de *head of inmate activities*. De positie van laatstgenoemde is cruciaal m.b.t. de organisatorische context van de creatieve activiteiten. De *head of inmate activities* staat immers niet alleen in voor de coördinatie van de ontspanningsactiviteiten, maar ontwikkelt eveneens het vormingsbeleid in de gevangenis. Het is duidelijk dat *education officers*, in vergelijking met vroeger, aan belang hebben ingeboet. Zij voelen zich het vijfde wiel aan de wagen omdat zij onvoldoende inspraak hebben in het educatief beleid in de gevangenissen.

Alex POLLOCK, *education officer* in Wormwood Scrubs Prison London, beweert dat zijn taak er vooral in bestaat de beschikbare financiële middelen goed te beheeren.²² Maar deze opdracht wordt juist sterk bemoeilijkt door het feit dat hij het gevoerde beleid van de *head of inmate activities* onvoldoende kan beïnvloeden. Zo is de kans reëel dat de *head of inmate activities* een vormings- en ontspanningsbeleid uitstippelt dat de *education officer* met zijn budget niet kan realiseren. Verder dient benadrukt te worden dat ook de *head of inmate activities* niet autonoom het lokale penitentiaire vrijetijdsbeleid kan bepalen. Hij moet immers de beleidslijnen volgen van de *Chief Education Officers Branch* (C.E.O.B.), die een algemeen educatief beleidsplan voor alle Britse gevangenissen opstelt.²³ Naast de *Fresh Start* heeft ook de *Local Education Authority* (L.E.A.) de ontwikkeling van de kunstzinnige vorming in de Britse gevangenissen bevorderd. De *Home Secretary* die de formele verantwoordelijkheid draagt voor de organisatie van educatieve initiatie-

19. De *Arts Council of Great Britain* heeft als belangrijkste doelstelling de kunstbeoefening dichter bij het Britse volk te brengen. Hiertoe richt zij culturele centra op en stimuleert het lokale culturele leven. Evenals andere culturele initiatieven wordt het tonaal van overheidswege gesubsidieerd door bemiddeling van de *Arts Council of Great Britain*.

20. PEAKER, A. en VINCENT, J., *o.c.*, p. 3.

21. De *education officer* is een educatief medewerker bij de *Local Education Authority* (L.E.A.) die de dagelijkse leiding heeft over de afdeling educatie (*Education Department*) in de gevangenis. De L.E.A. ontwikkelt het globaal educatiebeleid in Groot-Brittannië. Het is onderverdeeld in een 100-tal afdelingen (L.E.A.'s) die elk verantwoordelijk zijn voor het vormingsbeleid in een bepaalde regio van Groot-Brittannië (*Bron*: POLLOCK, A., *Education officer* H.M.P. Wormwood Scrubs, U.K., *Eigen interview*, Leuven, 9 september 1991).

22. POLLOCK, A., *o.c.*

23. BENSON, I. e.a., *Report on Local Education Authority (L.E.A.), Prison services roles and responsibilities*, London, Chief Education Officers Branch, 1990, p. 16.

ven in de gevangenis, delegeert deze aan de L.E.A. Toch zijn de L.E.A.'s niet statutair verplicht om vormingsactiviteiten in de strafinrichtingen te organiseren.

Het zal de lezer ongetwijfeld al opgevallen zijn dat de organisatie van de educatieve activiteiten in het Britse gevangeniswezen veel complexer is dan in de Belgische strafinrichtingen. Dit heeft tot gevolg dat de *education officer* door drie verschillende instanties ter verantwoording kan worden geroepen. Zo dient hij tegenover de C.E.O.B. de gedane uitgaven te rechtvaardigen, terwijl hij zich met betrekking tot de kwalitatieve inhoud van de vorming moet verantwoorden bij de L.E.A. In dit netwerk van bevoegdheden speelt eveneens de gevangenisdirecteur een belangrijke rol. Hij is verantwoordelijk voor de concrete inschakeling van het educatief aanbod in het gevangenisregime. Dit houdt o.a. in dat hij de uurregeling en de diversiteit van de vormingsprogramma's bepaalt. Tevens beslist de gevangenisdirecteur welke gedetineerden aan de vormingsinitiatieven kunnen deelnemen. Het is dus voor een *education officer* zeer moeilijk om alle betrokken gesprekspartners tevreden te stellen. Om in zekere mate toch een onderlinge consensus te bereiken, wordt in de meeste Britse strafinrichtingen een *Education Services Consultative Committee (F.S.C.C.)* opgericht. Op deze viermaandelijke bijeenkomsten waarop alle partijen samenkomen, worden de *education officers* in de mogelijkheid gesteld 'to discharge their dual accountability both to the Prison Service and the L.E.A. and afford him/her an opportunity to seek advice and gain support for developments'.²⁴

Naast de zojuist geschetste moeizame compromisvorming zijn er nog andere problematische aspecten aan het Britse educatiebeleid (in de gevangenis) verbonden. Aangezien heel wat educatieve medewerkers in de gevangenis tewerkgesteld zijn bij de L.E.A., zijn zij zeer goed vertrouwd met de vorming extra muros maar is het gevangenisleven hen minder bekend. Vervolgens merkte POLLOCK tijdens ons interview op dat er geen samenwerkingsverbanden bestaan tussen de intra- en de extra-murale vormingsinstanties. Dit vinden wij toch merkwaardig omdat de L.E.A. zowel voor de intra- als extra-murale vorming instaat. Wanneer b.v. een gedetineerde na detentie (b.v. in het noorden van Engeland) naar zijn thuissituatie (b.v. in het zuiden van Engeland) terugkeert, dan wordt er door de L.E.A. in het noorden geen contact opgenomen met de L.E.A. die gevestigd is in de streek waar de ex-gevangene verblijft.

Net als in het Nederlandse gevangeniswezen is de invoering van toneelactiviteiten in de Britse gevangnissen van vrij recente datum. Uit ons onderzoek blijkt dat *drama workshops* vooral in de tweede helft van de jaren '80 in de Britse strafinrichtingen werden ingevoerd. Het opvoeren van toneelstukken door gedetineerden komt eigenlijk niet zoveel voor. Er is echter wel een grote verscheidenheid aan toneelgroepen van buiten de muren die in de gevangnissen toneelstukken op de planken brengen. In de periode maart '87 tot maart '89 hebben er 31 verschillende toneelgroepen in Britse gevangnissen opgetreden.²⁵ Het meest gekende toneelgezelschap is ongetwijfeld de *Geese Theatre Company* die gedurende een periode

24. BENSON, I. e.a., o.c., p. 14.

25. PEAKER, A. en VINCENT, J., o.c., p. 71-86.

van twee jaar in 47 verschillende penitentiaire inrichtingen toneelstukken heeft opgevoerd.²⁶

Op onze vraag waarom er zo weinig toneelstukken door gedetineerden zelf worden opgevoerd, antwoordt POLLOCK dat dit vooral te maken heeft met het feit dat volgens de L.E.A. de gestructureerde toneelvoorstellingen (men spreekt van een *polished production*) niet aan de behoeften van alle gevangenisbewoners beantwoorden.²⁷ Daarom stimuleert de L.E.A. vooral de *drama workshops*. Hierbij ligt de nadruk niet zozeer op de kwaliteit van het produkt, maar eerder op het improviseren, het gebruiken van de eigen ervaringen en het zich leren uitdrukken op een spontane manier. De antwoorden van diverse Britse strafinrichtingen op onze opgestuurde vragenlijst bevestigen dit.

Een andere vraag die wij aan 68 inrichtingen stelden, had betrekking op de begeleiding van de toneelactiviteiten. In het overgrote deel van de door ons bevroegde inrichtingen worden de *drama workshops* begeleid door full-time en part-time lesgevers die (meestal) een opleiding drama hebben gevolgd. Heel wat van deze mensen hebben nog andere opdrachten in de gevangenis te volbrengen, zoals het vervullen van een aantal organisatorische taken, het begeleiden van kunstzinnige activiteiten of het doceren van vreemde talen. Het is wel opvallend dat er veel meer part-time dan full-time lesgevers in de gevangenis tewerkgesteld zijn. Het in dienst nemen van part-time docenten heeft namelijk heel wat financiële voordelen. Zo worden zij enkel vergoed voor de uren die in hun contract vermeld staan, terwijl ze vaak extra (onbezoldigde) arbeid verrichten. Tevens moeten de part-time lesgevers hun verplaatsingskosten zelf betalen. Heel wat *Education Departments* doen ook beroep op artiesten die een voorstelling geven met hierop aansluitend een *one-off workshop*. Via deze eenmalige *workshops* tracht men dieper in te gaan op de geïntroduceerde thema's en technieken tijdens de voorstelling. Deze bijeenkomsten worden door de *Education Departments* gebruikt om hun eigen vormingsprogramma's te ondersteunen.

In sommige gevangenis inrichtingen worden de toneelactiviteiten niet begeleid door docenten of artiesten, maar wel door bewaarders, hulpverleners of gedetineerden. Uit het onderzoek van PEAKER en VINCENT naar de kunstzinnige vorming in 122 penitentiaire inrichtingen in Groot-Brittannië blijkt dat er in totaal 37 bewaarders en 29 gevangenen kunstzinnige activiteiten begeleiden.²⁸ Hierbij heeft de categorie van instelling (*B, C, local, remand, open, young offender institution*) geen invloed op wie de vormingsactiviteiten begeleidt. Het is dus niet zo dat er in open gevangenis meer activiteiten begeleid worden door gedetineerden of bewaarders dan in gesloten inrichtingen.

Het lijkt ons boeiend na te gaan of er een verband bestaat tussen het al dan niet aanbieden van dramacursussen en de aard van de inrichtingen. Aangezien we niet van alle aangeschreven *closed training prisons* (voor mannen) en *open training*

26. Voor de geïnteresseerden vermelden we dat er in 1991 door de *Geese Theatre Company* een studiedag is georganiseerd rond de therapeutische aanwending van theater en dramatechnieken bij de behandeling van seksuele delinquenten. Hiervan is een documentatiemap verschenen: Geese Theatre Company, *The Violent Illusion. A conference examining the use and implementation of theatre and drama techniques in the therapeutic treatment of sex offenders*, Birmingham, March 26th 1991.

27. POLLOCK, A., o.c.

28. PEAKER, A. en VINCENT, J., o.c., p. 39.

prisons (voor mannen) een antwoord hebben gekregen, is het niet mogelijk een exacte vergelijking te maken. Globaal gezien kunnen we toch stellen dat in ongeveer de helft van alle open en gesloten inrichtingen actieve toneelbeoefening georganiseerd wordt. Over de *local prisons* kunnen we geen algemene uitspraken doen, omdat we slechts een derde ervan hebben aangeschreven. Over de situatie in de arresthuizen hebben we weinig informatie. Niettemin zijn wij van oordeel dat dramatische expressie ook voor beklaagden zinvol kan zijn. In Wormwood Scrubs prison, waar beklaagden slechts 28 dagen verblijven, is het niet mogelijk om naar een toneelvoorstelling toe te werken. Hier kadert drama binnen een 'stress management'-benadering. Naast drama worden te Wormwood Scrubs ook meditatiecursussen gegeven welke een enorme belangstelling genieten bij de beklaagden.²⁹

Een volgend aspect dat we bondig willen toelichten, heeft betrekking op de toegankelijkheid van de toneelvoorstellingen en de *drama workshops*. Tot voor enkele jaren werd er op de toneelopvoeringen een zeer select publiek toegelaten. Toen werden op de voorstellingen voornamelijk centra voor bijzondere jeugdzorg, verenigingen voor gepensioneerden, weldadigheidsinstellingen, familie en vrienden van het gevangenispersoneel uitgenodigd. De laatste jaren beginnen de Britse strafinrichtingen zich echter tot een ruimer publiek te richten. Hierbij is het toneel één van de middelen om de burger nauwer bij de problemen van de strafuitvoering te betrekken. In Wormwood Scrubs prison kan in principe elke burger de *drama workshops* bijwonen op voorwaarde dat de dramadocent(e) hiermee akkoord gaat. Wel dient de lesgever twee dagen voor de bijeenkomst de namen van de geïnteresseerde burgers aan de administratieve dienst van de gevangenis door te geven, zodat deze een veiligheidscontrole kunnen uitvoeren. Niet alleen via de *drama workshops*, maar ook via de toneelopvoeringen mikt de directie van Wormwood Scrubs Prison op een ruimer publiek. Zo kunnen bijvoorbeeld plaatselijke autoriteiten, directeurs van theatergezelschappen en journalisten de toneelstukken komen bekijken. Tevens mag elke opgesloten toneelspeler drie personen (familieleden of nauwe vrienden) uitnodigen om de voorstelling bij te wonen.

3. Cultuur in de gevangenis van morgen

3.1. VERDERE UITBOUW VAN DE PENITENTIAIRE CULTUURBEOEFENING

Het recht op culturele vorming, als onderdeel van de sociale integriteit van de mens, levert een belangrijke bijdrage tot de realisatie van een rechtmatig penitentiair regime. De Aanbeveling van de Raad van Europa m.b.t. vorming en vrijetijdsbesteding in de gevangenis bevat zeer concrete richtlijnen over de manier waarop het recht op culturele vorming binnen de strafinrichting kan gerealiseerd worden.³⁰ Verder dient ook vermeld te worden dat de Minimaregels en Europese penitentiai-

29. Zie hiervoor: JARDINE, C., 'Locked in thought', *Telegraph*, 9 May 1989.

30. Ministercomité van de Raad van Europa, o.c.

re regels van 12 februari 1987 aanwijzingen geven om het welzijn van gedetineerden te bevorderen door middel van culturele activiteiten.³¹

Op basis van gesprekken met talrijke penitentiaire practici constateerden wij dat het opzetten van culturele vormingsinitiatieven een veeleisende opdracht is. Men dient immers rekening te houden met zowel structurele als sociaal-culturele factoren. De structurele factoren hebben (vooral) betrekking op de organisatorische context van de gevangenis en op de rollen en taken van de personen die een positie in die structuur bekleden. Uit onze beschrijving van de educatieve activiteiten in het Britse gevangeniswezen kwam duidelijk naar voren dat het gebrek aan samenwerkingsverbanden tussen de verschillende instanties die zich met de penitentiaire vorming bezighouden, nefast inwerken op de organisatie ervan. Onder sociaal-culturele factoren verstaan we de normen en waarden, interesses en visies van diegenen die zich met het cultureel vormingsbeleid in de gevangenis bezighouden. Zo zijn de toneelactiviteiten sterk gekleurd door de visie van de regisseur. Het feit dat de ene toneelbegeleider meer procesgericht is en de andere eerder produktgericht te werk gaat, is hiervan een voorbeeld.

In dit artikel hebben we gepleit voor een (cultureel) vormingsbeleid waarin alle aandacht vanuit de gevangenis op de buitenwereld gericht is. Het gevangenisbeleid moet in het spoor blijven van de ontwikkelingen in onze maatschappij. Bijgevolg dient ook de penitentiaire educatie aan te sluiten bij nieuwe evoluties binnen het vormingswerk. Hierbij gaan we ervan uit dat gedetineerden, alhoewel ze tijdelijk geïsoleerd worden, nog steeds deel uitmaken van de samenleving. Het is natuurlijk niet mogelijk om een veroordeelde in een gesloten gevangenis dezelfde vormingskansen te verschaffen waarover de vrije burger beschikt. Toch moet er naar gestreefd worden het aantal educatieve en recreatieve mogelijkheden maximaal uit te breiden, rekening houdend met de veiligheidsvoorschriften. Het doorbreken van het isolement van de gevangenis hangt nauw samen met de 'deinstitutionalisering' van de strafinrichting. Hiermee bedoelt SOULIER dat de gevangenis geïntegreerd moet worden in het geheel van de openbare instellingen.³² De term reïntegratie wordt doorgaans gerelateerd aan de wederopname van de gedetineerde in onze maatschappij. De hypothese die SOULIER maakt, houdt in dat de sociale reïntegratie van de veroordeelde maar kans op slagen heeft wanneer het gevangenisinstituut zelf in de samenleving geïntegreerd wordt.

Educatieve initiatieven moeten aansluiten bij de directe leefwereld van de gedetineerde, gericht zijn op creativiteit en een stimulans bieden tot emotionele expressie. Wil het vormingswerk tot openheid kunnen leiden, dan moet dit werk begeleid worden door deskundigen van *buiten* het gevangeniswezen. Op die manier voorkomt men de verdenking dat de educatie gebruikt wordt om bepaalde denkbeelden bij de opgesloten op te dringen. Het is de taak van de gevangenisdirectie instituten van buiten de muren in de gelegenheid te stellen dit werk met de gedetineerden ter hand te nemen. Dit vraagt echter een blijvend engagement vanwege de gevan-

31. Deze regels zijn een tweede herziene versie van het Geheel van Minimaregels voor de behandeling van gedetineerden dat in 1955 te Genève werd aangenomen door het Eerste Congres van de Verenigde Naties ter bestrijding van de misdadigheid en de behandeling van delinquenten (*Bron*: DUPONT, L. en VERSTRAETEN, R., *Handboek Belgisch Strafrecht*, Leuven, Acco, 1990, p. 577-578).

32. SOULIER, G., 'Sur une perspective de transformation de la prison: décloisonnement ou désinstitutionalisation', *Revue de Droit Pénal et de Criminologie*, 1991, 71, 7, p. 676-683.

genisdirectie, omdat men op weerstanden kan botsen van culturele verenigingen. PATTYN stelt in zijn onderzoek over volwasseneneducatie in de Vlaamse strafinrichtingen vast dat de drempel tot de gevangenis voor heel wat koepelorganisaties zeer groot is.³³ Vormingsinstellingen creëren pas een aanbod voor gedetineerden als de directie van de strafinrichting hierom vraagt. Hieruit kan geconcludeerd worden dat, waar het sociaal-cultureel werk normalerwijze zelf initiatieven neemt tot het articuleren van een gebruiksklaar aanbod, deze logica binnen het gevangeniswezen wordt omgekeerd. Er dient ook opgemerkt te worden dat het cultureel vormingswerk niet voor alle groepen gedetineerden in dezelfde mate geschikt is. Tevens moet men rekening houden met de verschillen in detentieperiode. De duur van een vormingscursus zal m.a.w. moeten samenvallen met de detentietijd. Verder valt het sterk aan te bevelen dat van elke aan de educatie participerende gedetineerde een dossiertje wordt bijgehouden waarin het studieplan en de gemaakte vorderingen zorgvuldig worden genoteerd. Op die manier kan, wanneer de gevangene naar een andere inrichting wordt overgeplaatst, de continuïteit van de vorming gewaarborgd blijven.

Ook aangepaste accommodatie, die nodig is voor educatief werk in de gevangenis, vormt vaak een probleem. In heel wat penitentiaire inrichtingen is een geschikte ruimte in de regel niet beschikbaar. Men moet zich dikwijls behelpen met een paar uitgebroken cellen. Dit geldt vooral voor de arresthuizen (in België, Nederland) en de *remand houses* en *local prisons* in Groot-Britannië. Is het niet contradictorisch dat verdachten in preventieve hechtenis, die nog altijd voor onschuldig worden gehouden, minder kansen hebben aan culturele activiteiten deel te nemen dan veroordeelden? Uit ons onderzoek blijkt dat de gebrekkige infrastructuur in diverse strafinrichtingen een zeer nefaste invloed heeft op de deelname van gedetineerden aan collectieve activiteiten. Wij hebben onze twijfels of deze situatie in de toekomst zal verbeteren. Het huidige probleem van overcrowding in het Belgische gevangeniswezen is namelijk een zeer belemmerende factor. De bouw van nieuwe gevangenissen heeft voorrang op de aanpassing van de accommodatie, die noodzakelijk is voor de uitbouw van het vormingswerk in de gevangenis. Een ander probleem dat hierbij aansluit, is volgens DELFOSSE de incompatibiliteit tussen enerzijds de bouw van moderne gevangenissen met strikte veiligheidsnormen en anderzijds de totstandkoming van een gevarieerd aanbod van culturele activiteiten.³⁴

3.2. DE TOEKOMST VAN HET TONEEL IN DE GEVANGENIS

Wanneer we reflecteren over de toekomst van de penitentiaire toneelbeoefening dienen we ons in de eerste plaats af te vragen waarom de Belgische gevangenissen zo weinig toneelverenigingen tellen. Slechts in twee strafinrichtingen in het Vlaamse landsgedeelte (Leuven en Hoogstraten) worden er regelmatig toneelstuk-

33. PATTYN, G., *Volwasseneneducatie in de Vlaamse gevangenissen*, Eindverhandeling I.P.S.O.C., Kortrijk, 1988, p. 16.

34. DELFOSSE, J.P., 'La culture en milieu carcéral. Le point de vue de l'administration pénitentiaire', *Revue de Droit Pénal et de Criminologie*, 1991, 71, 7, p. 701.

ken door gedetineerden opgevoerd.³⁵ Een van de belangrijkste remmende factoren is het (te) beperkte aanbod van deskundige toneelbegeleiders. In de praktijk blijkt het niet altijd gemakkelijk te zijn om mensen te vinden die over de vereiste vaardigheden beschikken en die daarnaast ook nog bereid zijn tijd vrij te maken om in de gevangenis een toneelgroep te begeleiden. Verscheidene Britse gevangenissen vermeldden in hun antwoord op onze schriftelijke enquête dat zij bij gebrek aan een geschikte toneelbegeleider voorlopig hun toneelactiviteiten hebben opgeschort.

Hoe kan men in de toekomst toch trachten om deze problemen te vermijden? Naast het indienen van aanvragen bij plaatselijke toneelgezelschappen kan de gevangenisdirectie zich nog altijd tot theaterscholen richten. In Nederland doet het gevangeniswezen beroep op stagiairs om drama of andere cursussen te begeleiden. Vaak houden de stagiairs er zelfs een job aan over. Verder speelt ook de gevangenispopulatie een rol. Zo blijkt het aanleren van toneelstukken aan geïnterneerden zeer moeilijk te zijn. Gezien het grote verloop in de arresthuizen kan de organisatie van toneelactiviteiten tot heel wat moeilijkheden leiden. Tevens moet er rekening gehouden worden met mogelijke taalproblemen tussen de toneelspelers. In een inrichting zoals Merksplas, waar er een groot aantal verschillende nationaliteiten zijn opgesloten, is het opvoeren van een Nederlandstalig toneelstuk bijna onmogelijk. Toch mogen de gevangenisdirecties deze belemmerende factoren niet als excuus gebruiken om geen toneelactiviteiten te organiseren. Voor de geciteerde problemen kan immers een uitweg gevonden worden wanneer de toneelactiviteiten aangepast worden aan de karakteristieken van de gevangenisbevolking. Daar waar psychodrama aangewezen is bij geïnterneerde personen, zijn rollenspel en kortstondige drama-cursussen vooral geschikt om in arresthuizen georganiseerd te worden. In gevangenissen waar er een groot aantal vreemdelingen verblijven, kan het organiseren van pantomimes een oplossing bieden.

Uit onze beschrijving van de toneelbeoefening in de gevangenissen in het Vlaamse landsgedeelte bleek dat directies en begeleidingspersoneel belangrijke stimulansen kunnen geven tot de uitbouw van toneelactiviteiten. Om het aanbod van de (toneel)activiteiten in de toekomst beter te laten aansluiten bij de werkelijke behoeften van de gedetineerden, kan de directie een onderzoek doen naar de interesse van de gedetineerden. Ook andere instanties kunnen zich hiermee bezighouden. Zo heeft Justitieel Welzijnswerk Brugge in 1988 een enquête opgezet om te peilen naar de interesses in de vrouwengevangenis te Brugge.³⁶ Dergelijke initiatieven die door de reclasseringsdiensten ter harte worden genomen, kunnen wij alleen maar toejuichen.

Verder willen we ook verwijzen naar het Besluit van de Vlaamse Executieve van 24 juli 1985 (*B.S.*, 28 november 1985) dat de erkenning voorziet van diensten voor forensische welzijnszorg. In dit Besluit worden vroeghulp, detentiebegeleiding, reclasseringshulp en slachtofferhulp als opdrachten van deze diensten voor-

35. Om praktische redenen hebben we enkel de toneelbeoefening in de strafinrichtingen in het Vlaamse landsgedeelte onderzocht. Toch wensen we op te merken dat er ook in enkele gevangenissen in het Franstalig landsgedeelte door gedetineerden toneel wordt gespeeld (*Bron*: DURVIAUX, S., 'Les activités culturelles dans les prisons de la communauté française', *Revue de Droit Pénal et de Criminologie*, 1991, 71, 7, p. 703-717).

36. Justitieel Welzijnswerk Brugge, *Vormingsactiviteiten in de gevangenis*, Brugge, 1991, 15 p.

geschreven.³⁷ Onder de als tweede vermelde opdracht, nl. de detentiebegeleiding, valt o.m. de organisatie van individuele en collectieve socio-educatieve activiteiten. Hieruit kunnen we opmaken dat het stimuleren van culturele activiteiten een mogelijke opdracht is van het forensisch welzijnswerk.

Wat zijn hieromtrent de toekomstperspectieven? Wij zijn voorstander om het 'reglement op de bijzondere cultuurverspreiding en -animatie' terug in te voeren.³⁸ Op basis van dit reglement konden strafinrichtingen voor de organisatie van culturele of recreatieve activiteiten, de deskundige inbreng van animatoren vragen. De Vlaamse Gemeenschap betaalde deskundigen om gedetineerden een vorm van creativiteitsverrijking bij te brengen. Op die manier kunnen ook regisseurs van toneelprojecten vergoed worden.

Onlangs is m.b.t. de subsidiëring van verenigingen voor amateuristische kunstbeoefening een nieuw ontwerp van decreet goedgekeurd.³⁹ In dit ontwerp wordt een eenvoudiger subsidiëring ten gunste van de Nederlandstalige verenigingen voor amateuristische kunstbeoefening vooropgesteld. Het nadeel van deze nieuwe tekst is echter dat de administratieve taken naar de drie nationale toneelkoepels wordt verwezen (en niet naar de lokale toneelgroepen). Verder vinden we geen artikelen die betrekking hebben op het ondersteunen van kunstbeoefening aan maatschappelijk kwetsbare groepen in onze samenleving. Naar onze mening zou het sociaal-culturele vormings- en ontwikkelingswerk zich sterker op deze bevolkingsgroepen moeten richten om deze mensen grotere ontwikkelingskansen aan te bieden.

Niettegenstaande het belang van culturele vorming met gedetineerden kunnen we besluiten dat noch de nationale regering, noch de Vlaamse Executieve erg stimulerend werken. De staatshervorming heeft het de gevangenisdirecties zeker niet gemakkelijker gemaakt om een gedifferentieerd aanbod van culturele vormingsactiviteiten te organiseren. Voorlopig moeten we wachten op wetgevende initiatieven van de Vlaamse Gemeenschapsminister van Cultuur.

37. Voor een beschrijving van deze opdrachten, zie MEYVIS, W., 'De identiteit van het forensisch welzijnswerk', *Panopticon*, 1988, 9, 4, p. 399-419.

38. Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, *Reglement op de bijzondere cultuurverspreiding en -animatie*, Administratie voor Onderwijs en Permanente Vorming – Bestuur Volksontwikkeling en Openbaar Bibliotheekwerk, 1983.

39. Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, *Ontwerp van decreet houdende de subsidieregeling van verenigingen voor amateuristische kunstbeoefening in het kader van het Nederlandstalig sociaal-cultureel vormings- en ontwikkelingswerk*, 31 mei 1991.